

Bilim ve Teknoloji Tarihi'ne Çeyrek Asırlık Hizmet: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)

Zeynep DURUKAL*

Giriş

BU ÇALIŞMA, 1998 yılında Cumhuriyet'in kuruluşunun 75. yıldönümü münasebetiyle İ.Ü. Bilim Tarihi Bölümü tarafından tertiplenen "Türkiye'de Bilim, Teknoloji ve Tıp Tarihi Çalışmaları (1973-1998): Son 25 Yılın Değerlendirmesi ve Yeni Ufuklar" konulu sempozyumunda (19-20 Ekim 1998) sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

Türkiye'de bilim, teknoloji ve tıp tarihi konularında araştırmalar yapan üniversite dışı kurumlardan biri, İstanbul'da Yıldız Sarayı'nda faaliyet gösteren İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, kısa adıyla IRCICA'dır. İslam Konferansı Teşkilatı'na bağlı milletlerarası bir araştırma merkezi olan IRCICA, 1980 yılında kurulmuştur. Merkez ilk yıllarından itibaren genel olarak İslam medeniyeti araştırmaları sahasında ve özellikle bu tarihin "Türk" ve "Osmanlı" boyutuyla ilgili olarak "milletlerin tarihi", "bilim tarihi", "sanat", "sanat tarihi", "mimarî miras", "kültür tarihi" gibi başlıklar altında toplanabilecek birçok araştırma projesi başlatmıştır. Bilim tarihi sahasındaki çalışmalar; zaman içinde çeşitli bilim dallarını ve teknoloji tarihini kapsayacak şekilde çeşitlenerek genişlemiş, sürekli ve uzun dönemli faaliyetler şeklinde kurumsallaşmıştır.

IRCICA'da, bu çalışmalara merkezin değişik departmanları katkıda bulunmaktadır. Bilhassa IRCICA'nın mahiyeti, amaçları ve misyonu göz önüne alındığında, IRCICA'nın bu sahadaki çalışmalarının yirmi dört yıllık geçmişi, Türkiye'de üniversiteler dışında yapılan bilim, teknoloji ve tıp tarihi çalışmaları arasında, aşağıda dile getirilecek bazı özellikler göstermektedir.

* Araştırmacı, IRCICA.

Proje ve Programların Oluşturulması

İslam Konferansı Teşkilatı, Türkiye dahil olmak üzere 25 üye ülke ile 1969 yılında kurulmuş olup günümüzdeki üye ülke sayısı 57'dir. Teşkilatın kültür araştırmalarıyla görevli ilk uluslararası araştırma merkezi olan IRCICA ise, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin teklifi üzerine İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'nın 1976 yılında aldığı bir karar uyarınca kurulmuştur. İslam Konferansı Teşkilatı'nın üye ülkeleri IRCICA'nın da üye ülkeleridir. Her yıl, geçmiş yıla ait faaliyet raporları ve takip eden yıl için faaliyet planı taslakları, IRCICA Genel Direktörü'nün başkanlığı altında IRCICA tarafından hazırlanır; üye ülkelerin tarih, sanat ve kültür konularındaki uzmanlarından meydana gelen IRCICA Yönetim Kurulunca incelendikten sonra İslam ülkeleri Devlet Başkanları Zirvesi ve Dışişleri Bakanları Konferansları tarafından onaylanarak yürürlüğe girer. Faaliyetler hakkında ayrıca Kültür ve Enformasyon Bakanları Konferansları da bilgilendirilir. IRCICA'nın başlıca kuruluş gayesi; geniş anlamlarıyla tarih, kültür ve medeniyet sahalarına giren bütün konularda araştırmalar, yayınlar yapmak ve ilim adamları arasındaki işbirliğini güçlendirmektir. Kuruluş statüsünde belirtilen bu gayelere göre faaliyet sahaları, geçmişte ve günümüzdeki İslam kültürünün yayıldığı bütün coğrafyayı kapsamaktadır. Tabiatıyla bunlar, kuruluşta üye ülkelerin Dışişleri Bakanları tarafından tespit edilirken, çok genel olarak, ana hatlarıyla belirlenmişti. O dönemde, henüz işin en başında, yeni başlatılacak olan milletlerarası projelerin muhtevasının ve ortaya çıkacak ihtiyaçların ne olacağını tam olarak bilmek, ayrıntılı bir projeler listesi tespit etmek mümkün değildi. Ayrıntılı faaliyet planları ve projeleri, başlangıçtan itibaren IRCICA Genel Direktörlüğü'nün fikir, yönlendirme ve yönetimiyle, pragmatik bir yaklaşımla, ihtiyaçlara göre günden güne geliştirilerek tespit edilmiştir. Bu ilk yıllarda, bir taraftan çalışma programları hazırlanırken, diğer taraftan da İstanbul'da bulunan ve bilim tarihinin belirli sahalarında önemli hizmetleri olan Celal Saraç, Naşit Baylav, Süheyl Ünver, Muammer Dizer ve Kazım Çeçen gibi kıymetli, rahmetli hocalarla danışılıp fikir alışverişinde bulunulmuş; aynı dönemde IRCICA, İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi Müdürü Kazım Çeçen'in başkanlığında düzenlenen Birinci (14-18 Eylül 1981) ve İkinci (28 Nisan-2 Mayıs 1986) Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongrelerine, Genel Direktörü Danışma Kurulu üyesi olarak katkı yapmıştır. O yıllarda Türkiye içinde ve dışındaki ilim çevrelerinden alınan fikir ve tecrübelerle şekillenen projeler, Merkezin çalışma programlarına dahil edilerek IRCICA Yönetim Kurulu tarafından onaylanmış ve yürürlüğe

girmiştir. Merkezin faaliyet raporlarını inceleyen İslam Ülkeleri Devlet Başkanları Zirvesi ve Dışişleri Bakanları Konferansı, IRCICA hakkında onayladıkları kararlarda bilhassa 1980'lerin ortalarından itibaren IRCICA'nın faaliyetlerini "öncü çalışmalar" olarak nitelendirmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak, Merkezin 1978'de kabul edilen ve faaliyet konularını belirtmeyen kuruluş statüsü, 1991 yılında toplanan Altıncı Zirve Konferansı tarafından Teşkilatın bütün diğer kuruluşlarının statüleriyle beraber yenilenirken, bilim tarihi araştırmaları Merkezin faaliyet konuları arasına ayrı bir madde olarak eklenmiştir.

Bu maddeyle bilim, teknoloji ve tıp tarihi araştırmalarının IRCICA'nın misyonu içindeki temel sahalar arasına yerleştirilmesi, Merkezin daha ilk yıllarındaki planlama ve altyapıyı kurma safhalarında, ilgili projelerin yıllık programlara dahil edilmesi suretiyle sağlanmıştır. Buna paralel olarak IRCICA kütüphanesi, bu araştırmaları destekleyecek bir koleksiyon oluşturmuştur. Ana başlıklarla proje bazında kısımlara ayrılan araştırmaların altında, konulara göre alt projeler yer almaktadır. Bunların neticelerinin ilim çevrelerine sunulması başlıca şu yollardan gerçekleşmektedir: Araştırma eserleri, bibliyografya ve katalog gibi yayınlar; Merkezin düzenlediği ve katıldığı konferanslar; kütüphane ve arşiv hizmetleri ve ilk yıllardan beri ayda bir defa bilim tarihi konularına tahsis edilen IRCICA Cumartesi konferansları.

IRCICA'nın bu sahadaki çalışmalarını yürüten bölümleri arasında, 1982 yılı Ekim ayında kurulan ve başkanlığını tarihî el yazmaları uzmanı Ramazan Şeşen'in üstlendiği Yazmalar ve Bibliyografyalar Bölümü bulunmaktadır. Bu bölüm, 1983'te merhum Cevat İzgi'nin, 1984'te Cemil Akpınar'ın ve daha sonra başka genç arkadaşların katılımıyla genişlemiştir. Bu bölüme ilk olarak katılan Cevat İzgi, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Anabilim Dalı'na bağlı olarak, Merkezde toplanan bilgi, belge ve araştırmalardan istifade etmek suretiyle, Osmanlı medreselerinde matematik ve tabii bilimler eğitimi konusunu doktora tezi olarak üstlenmiş, ancak çalışmasını tamamladığı sırada elim bir kaza sonucu vefat etmişti. Daha sonra yazmalar birimi, Serdar Bekar ve Gülcan Gündüz gibi gençlerin katılımıyla gelişmiştir.

Millî ve Milletlerarası İşbirliği

IRCICA'daki çalışmalar, İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü ile 1989 yılında kurulan Türk Bilim Tarihi Kurumu [TBTk] arasında koordinasyon içinde yürümüştür. IRCICA, kendi inisiyatifinde yapılan sempozyum ve diğer faaliyetlerde İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü'nü maddî ve

manevî açıdan desteklemiş, Bilim Tarihi Bölümü mensupları da IRCICA'daki çalışmalara, ilmî ve meslekî destek vermişlerdir. IRCICA ayrıca, TBTK'nun kuruluşuna ev sahipliği yapmış, kütüphanesini her zaman araştırmacıların kullanımına açık tutmuştur. Bilim ve teknoloji tarihi konularında milletlerarası işbirliği konusu ise daha IRCICA'nın Kasım 1981'de yapılan Birinci Yönetim Kurulu toplantısında ele alınmış; Yönetim Kurulu, "bu sahada çalışan teşkilatlar ve uzmanlaşmış enstitülerin faaliyetlerinde IRCICA'nın temsil edilmesi için girişimlerde bulunulmasını" kararlaştırmıştır. Buna göre sonraki yıllarda IRCICA çok yönlü bir uluslararası işbirliği anlayışı içinde, hem İslam ülkelerinin, hem de Batı'da ve Doğu'da diğer ülkelerin bilim ve teknoloji tarihi konularında çalışan üniversiteleri, cemiyetleri ve araştırma merkezleriyle ilişkiler kurmuştur. Böylece, daha sonra bahsedileceği gibi, IRCICA'nın bu sahalardaki faaliyetlerinin büyük bir kısmı Türkiye'deki ve dünyanın çeşitli bölgelerindeki kuruluşlarla ortaklaşa olarak gerçekleştirilmiştir. Bu sayede aynı zamanda, Türkiye'deki kuruluşların konuyla ilgili uluslararası çevrelerde yer alması ve bu çevrelerin ilgi alanlarına İslâm ve Türk bilim tarihinin dahil edilmesi sağlanmıştır. Bu uluslararası platformlar arasında, Paris'teki Uluslararası Bilim Tarihi Akademisi, Milletlerarası Bilim Tarihi ve Felsefesi Birliği ve Milletlerarası Arap ve İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi Cemiyeti gibi ilmî cemiyetler ile, UNESCO gibi milletlerarası kuruluşlar bulunmaktadır. UNESCO, IRCICA'nın düzenlediği veya düzenlenmesine katkıda bulunduğu faaliyetlerde yer almıştır. Ayrıca IRCICA, UNESCO'nun bütün dünyadan uzmanların katkılarıyla hazırlanan İslam medeniyetiyle ilgili altı ciltlik eserinin beşinci cildinin hazırlanmasında, Türk bilim tarihi sahasında çalışanların yer almasına katkıda bulunmuştur.¹ Yine 1980'lerden itibaren, Trieste'de bulunan ve Nobel ödüllü ünlü fizikçi Prof. Abdusselam'ın kurduğu Üçüncü Dünya Bilimler Akademisi [TWAS] ile işbirliği yapılmış, Akademinin 12-13 Kasım 1990'da düzenlediği "Kuzey ve Güney Akdeniz Ülkeleri Arasında Bilim, İleri Teknoloji ve Çevre Konularında İşbirliği" konferansında IRCICA'nın teklif ettiği, gelişmekte olan ülkelerde bilim tarihi ve bilim sosyolojisi projelerinin desteklenmesini öngören karar taslağı, konferansın nihaî raporuna dahil edilmiştir.

İlk Yıllardaki Çalışmalar

Merkezin kuruluşundan itibaren 1985'e kadar ele aldığı ilk projelerden biri Mayıs-Eylül 1984 tarihleri arasında hazırlanan *Türkiye Kütüphaneleri İslamî Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Katalogu*'dur. Bu kitap, 28

1 E. İhsanoğlu (ed.), *The Different Aspects of Islamic Culture*, c. V, Paris: UNESCO, 2003.

Eylül-1 Ekim 1984 tarihleri arasında İstanbul'da yapılan Üçüncü Milletlerarası İslam Tıp Kongresi vesilesiyle yayımlanmıştır. Bunun; *Kuwait Foundation for the Advancement of Sciences*'in 1984 yılı İslam Tıp Ödülü'nün, *Islamic Organisation for Medical Sciences*'in Başkanı Kuveyt Halk Sağlığı Bakanı Dr. Abdurrahman Awadi ve Başkan Yardımcısı Prof. Dr. İhsan Doğramacı tarafından, IRCICA'nın teklifiyle, merhum Ord. Prof. Süheyl Ünver'e sunulduğu yıl olduğu hatırlanacaktır. *Türkiye Kütüphaneleri İslamî Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Katalogu*'nun yayınlanmasıyla, IRCICA'da *İlim Tarihi Kaynaklar ve Araştırmalar Serisi* adlı yayın dizisi başlatılmış oluyordu. Bu kitapta 129 kütüphanede bulunan 5.000 civarında yazma eser kaydedilmiş, buldukları koleksiyonlar verilmiş ve tarifleri yapılmıştır. Bunlar, 1.000 kadar yazma eserin ve bunların özetlerinin, tercümelelerinin veya tenkitlerinin orijinalleri ve kopyalarıdır. IRCICA aynı dönemde Türkiye kütüphanelerindeki İbn Haldun'a ait elyazmalarının bir katalogunu da hazırlamış, bu kitap 1985'te Tunus'taki Beytü'l-Hikme müessesesi tarafından yayımlanmıştır. IRCICA bundan sonra, Türk bilim mirasını ortaya koyan yayınlar arasında, *İlim Tarihi Kaynaklar ve Araştırmalar Serisi*'nin ikinci kitabı olarak, Ekmeleddin İhsanoğlu'nun 1970'li yılların sonunda Ankara Üniversitesi Fen Fakültesinde öğretim üyesi iken TÜBİTAK projesi olarak başlattığı *Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası (Basmalar 1830-1923)* adlı kitabı yayımlamıştır. Türk bilim mirasını ortaya koyan yayınlar arasında 1985'te basılan bu kitap, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra hızla gelişen kimya biliminin devraldığı birikimi, modern kimyanın bilim dalı olarak Osmanlı Türkiye'si'ne girişini 200 yıllık bir süreçte yayınlanan 260 civarında kimya eserini tanıtarak ortaya koymakta ve Başhoca İshak Efendiye ait ilk eseri analitik olarak incelemektedir. Aynı serinin üçüncüsü, İstanbul Üniversitesi'nin o zamanki statüsüyle Bilim Tarihi Anabilim Dalı ve IRCICA tarafından işbirliği içinde 1987'de yayınlanan, I. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu'nun *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri* başlıklı tebliğler kitabıdır. *İlim Tarihi Kaynaklar ve Araştırmalar Serisi*'nin dördüncü kitabı ise, 1990 yılında, değerli mühendislik ve teknoloji tarihçisi Atilla Bir'in İngilizce olarak yayınlanan *Modern Sistem ve Kontrol Mühendisliği açısından Beni Musa bin Şakir'in Kitab El-Hiyal Adlı Eseri* başlıklı çalışmasıdır. Bu kitaplar dizisi daha sonra değinilecek başka araştırmaları ve sempozyum tebliğlerini ihtiva eden yayınlarla devam etmiştir.

Yeni Yönelimler, Yeni Faaliyetler

Türkiye'de bilim tarihi çalışmalarının genel olarak hızlandığı 1985 sonrası, IRCICA'nın çalışmalarının da bugünkü haliyle uzun dönemli proje

başlıkları altında şekillendiği döneme rastlar. IRCICA Genel Direktörlüğü, Türkiye’de bilim ve teknoloji tarihi araştırmalarındaki gelişmeleri ve bu araştırmalarda eksik kalan bazı unsurları tespit ederek bu sahada duyulan bazı ihtiyaçların IRCICA’nın misyonu içinde karşılanabileceğini düşünmüş ve 1985’ten itibaren IRCICA’daki bilim ve teknoloji araştırmalarına yeni bir yön ve ağırlık kazandırmıştır. IRCICA’daki bu araştırmaların bu tarihten sonra giderek daha belirgin şekilde müesseseseleşmesinde, genel olarak müesseseseleşmeye olan inanç ile Türkiye’deki ilim kurumlarının dünyadaki eşdeğerleri arasında layık oldukları yeri almalarına verilen önem büyük bir rol oynamıştır. Bu, yıllar içinde IRCICA’nın diğer bütün faaliyetlerine de yansımıştır. Milletlerarası bir araştırma merkezinin içinde, gelecek nesillerle devam edecek kalıcı eserler ortaya koymak amacıyla araştırma programları oluşturulmuştur. Bütün dünyadaki müesseselerle kurulan ilişkiler ağı sayesinde Türkiye’deki bu çalışmalar, milletlerarası planda tanıtılmış ve dünya ilim çevrelerine taşınmıştır. Yine 1985’ten itibaren bu çalışmaların ağırlık kazanmasına; IRCICA Genel Direktörü’nün bilim tarihi araştırmalarına olan şahsî ilgisi yanında, büyük bilim tarihçisi Dr. Joseph Needham’ın çalışmaları ile birçok uzmanın katılımıyla Çin bilimi hakkında hazırlanan abidevî eserin verdiği ilham neden olmuştur. Bu ilhamla, benzer bir şekilde Türk bilim tarihi ve Osmanlı dönemi bilim tarihinin kayda geçirilmesi için, bilim literatürünü ihtiva eden yazmaların ve XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, yani ilk Osmanlı matbaasının faaliyete geçmesinden sonra basılan eserlerin tespit edilmesi gereği üzerinde durulmuştur. Böylece 600 yıl boyunca hangi ilim adamlarının hangi konularda çalışıp eserler verdikleri, hangi müesseselerin kurulduğu ve nasıl çalıştıkları ortaya çıkarılabilir ve bu sonuç, çeşitli bilim dalları hakkında yapılacak araştırmalara kaynak teşkil edebilirdi. Bu düşünce yalnız Türkiye’yi değil, günümüz Balkan ve İslam ülkelerinin bir bölümünü de ilgilendirecek şekilde üç kıtaya yayılan geniş bir alandaki kültür ve bilim mirasının bir kısmının toplu olarak kaydedilmesini sağlayacaktı. Buna göre, 1985’te yapılan bir toplantıda, Merkezin bilim, teknoloji ve tıp tarihi araştırmalarına yeni bir yön verilmesi kararlaştırılmıştır. Bu amaçla, kuruluşundan yıkılışına kadar Osmanlı Devleti’nde bilim literatürünü oluşturan müellifleri ve eserlerini içine alacak *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi* adlı büyük bir proje başlatılmıştır. Projenin gayeleri tayin edilirken, dış ülkelerdeki bilim ve teknoloji tarihi araştırmaları içindeki Türk bilim tarihini ilgilendiren eksikliklerin tespit edilmesi ve bunların giderilmesi de öngörülmüştür. Bunlar arasında, İslam biliminin “altın çağı” olarak bilinen ilk beş yüzyıldan sonra, Abbasi Devleti’nin son bulmasıyla İslam dünyasında bilim faaliyetlerinin de sönmüş ol-

duğuna dair yaygın bir kanaat de vardı. Bunun neticesinde, bir kısım literatürde İslam milletlerinin bilim tarihine, "Arap bilimi" terimiyle değiniliyordu. Osmanlı dönemindeki bilim faaliyetlerinin bir biyografik ve bibliyografik envanter yoluyla ortaya konulmasının, bu bakımdan da dünya ilim çevrelerinin dikkatini çekeceği düşünülmüştür.

Böylece *İlim Tarihi Kaynaklar ve Araştırmalar Serisi*'nden sonra ve onunla birlikte *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Serisi* üzerinde çalışmalar başlamıştır. Bu çapta bir araştırmayı gerçekleştirmek için IRCICA'da kurulan ekibin yıllarca devam eden bir tarama ve bilgi tespitini yapması gerekmiştir. Türkiye kütüphanelerinin, Balkan ve Arap ülkelerinde yazma ve basma kitap ihtiva eden kütüphanelerin ve Osmanlı kütüphane mirasını saklayan Avrupa, Amerika, Rusya ve eski Sovyet ülkeleri kütüphanelerinin çokluğu, çalışmanın hacmi hakkında bir fikir verebilir. İstanbul ve Anadolu'da 135 civarında yazma eser koleksiyonu taranmış, Türkiye kütüphanelerindeki yazmalara ait 54 katalog, bu yazmalardan bahseden referanslar ve Türkiye dışındaki 41 ülkede bulunan koleksiyonlara ait 320'den fazla katalog incelenmiştir. Bunlardan aritmetik, cebir, geometri, astronomi, astroloji, fizik, kimya, tıp, veterinerlik, coğrafya, mineraloji, harp sanatı, botanik ve zooloji konularındaki eserlere ait bilgiler toplanmıştır. Toplanan malzeme, Osmanlılar devrine ait olanlar, Osmanlılar devrinden önceye ve Osmanlı toprakları dışına ait olanlar olmak üzere iki kısma ayrılarak önce Osmanlılar devrine ait malzemenin ve bunlardan astronomi bilimiyle ilgili olanların yayınlanmasına karar verilmiştir.

Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü Serisi çerçevesindeki çalışmalar devam etmektedir. İslam bilim tarihi ve onun 600 yıllık dilimini teşkil eden Osmanlı devri bilim tarihinin toplu şekilde ortaya konulması, Türk entelektüel mirasının bir kısmını yansıtan ve artık bilim tarihi literatürüne terim olarak yerleşmiş olan "Osmanlı bilimi"nin ürünlerini ortaya koyduğu gibi Osmanlılar zamanında Türkçenin bilim dili olarak ortaya çıktığını da göstermektedir. Ayrıca bu çalışmalar, klasik İslam biliminden modern Avrupa bilimine geçiş sürecini de yansıtmaktadır.

Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü Serisi'nin tamamı veya bazı eserleri hakkında William Shea,² Esin Kahya,³ Emilio Calvo, Merce Comes ve Roser Puig,⁴ David A. King⁵ gibi bilim tarihçileri takdîrîkâr tanıtımlar yazmışlar ve

2 William Shea: Milletlerarası Bilim Tarihi Akademisi Başkanı, Strasburg Louis Pasteur Üniversitesi Bilim Tarihi Enstitüsü Direktörü (1. cildin kapağında).

3 Esin Kahya, "Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi", *Erdem*, sy. 24, Bahar 2000, s. 68.

4 *Suhayl*, c. III, 2002-2003, s. 256-259.

5 *İsis*, c. XCII, sy. 2, Haziran 2001, s. 357-359.

bu eserlerin Osmanlı bilimini daha net bir biçimde ortaya koymaya yardımcı olacak birçok ciddi çalışmaya kaynak teşkil edeceğini belirtmişlerdir.

Osmanlı Bilim Tarihi Literatürü çerçevesinde şimdiye kadar yayınlanan eserler şunlardır:

Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi (History of Astronomy Literature during the Ottoman Period), 2 cilt, Hrz. E. İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Cevat İzgi, Cemil Akpınar ve İhsan Fazlıoğlu, İstanbul: IRCICA, 1997.

Bu kitap Osmanlı devrinde onun hakim olduğu topraklarda yaşayan ve-ya hayatının bir kısmını burada geçiren alimlerin biyografilerini, astronomi eserlerini, bu eserlerin yazma ve baskı kopyalarını tanıtmaktadır. Toplam 582 yazar ve bunların toplam 2.438 eserinden bahsetmektedir. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi* büyük bir ilgi uyandırmış ve kitap hakkında değişik ülkelerde takdir dolu yazılar yayınlanmıştır. Bunlar arasında William Shea, Abdelhamid Sabra, David King⁶ ve Jamil Ragep gibi dünyaca tanınmış bilim tarihçileri de bulunmaktadır. Öte yandan önde gelen bilim dergilerinden *Nature*'da Z. Sardar, eseri "abidevi" olarak nitelendirmiştir.⁷

Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi (History of Mathematical Literature during the Ottoman Period), 2 cilt, Hrz. E. İhsanoğlu, Ramazan Şeşen ve Cevat İzgi, İstanbul: IRCICA, 1999.

Bu çalışmada Osmanlılar devrinde yaşayan ve matematik sahalarında eser yazan 491 müellif ve 1.116 eserden bahsedilmektedir. Bu eserlerden 153 adedinin müellifi belli değildir. 1.116 kitaptan 532'si hesap, 317'si geometri, 180'i cebir, 31'i logaritma, 47'si mesaha, 35'i ağırlık ve hacim ölçüleri, 5'i matematik tarihi, 4'ü sayıların özellikleri, 18'i feraiz hesapları konusundadır. Yine bu 1.116 eserden 524'ü Arapça, 561'i Türkçe, 8'i Farsça, 14 Fransızca, 1'i İngilizce, 6'sı iki dilde [Arapça-Türkçe veya Türkçe-Farsça gibi] yazılmıştır. Bu kitapların asırlara göre dağılışı şöyledir: IX./XV. asırda 28, X./XVI. asırda 81, XI./XVII. asırda 70, XII./XVIII. asırda 121, XIII./XIX. asırda 176, XIV./XX. asrın ilk çeyreğinde 466 eser yazılmıştır. 174 eserin ise yazıldığı asır kesin olarak tayin edilebilmiş değildir. Bununla beraber istinsah kayıtlarından bir kısmının XII./XVII. yüzyılda veya daha önce yazıldığı kesindir. Bütün bu matematik kitaplarından XIX.-XX. asırlarda yazılanların yarısı dışındakilerden pek azı yayımlanabilmiştir. Büyük çoğunluğu yazma halindedir. İç-

6 David A. King, Frankfurt Üniversitesi Bilim Tarihi Enstitüsü (kitabın 1. cildinin arka kapığında).

7 Ziauddin Sardar, "Eclipsed No More", *Nature*, 13 Ağustos 1998, c. CCCXCIV, s. 634.

lerinde zamanlarına göre çok değerli olanları vardır. Esere bir göz atınca, Osmanlılar devrinde Kadı-zade er-Rûmî, Ali Kuşçu, Ebû İshak el-Kirmânî, Molla Lûtfî, Ebu'l-Feth es-Sûfî, İbnü'l-Hanbelî, Garseddin İbnü'n-Nakib el-Halebi, Takiyüddin er-Râsîd, İbn Hamzat el-Mağribî, Muhammed b. Esad el-Yanyevî, Mustafa Sıdkî, Hasan el-Cebertî, Ragıb Paşa Hocası, Gelenbevî, Hüseyin Rıfka Tamânî, Başhoca İshak Efendi, Emin Paşa, Vidinli Tevfik Paşa, Mehmed Nâdir, Salih Zeki gibi zamanlarına göre matematik sahasında değerli eserler yazan kişilerin çıktığı görülmektedir. XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyılda programlı matematik eğitimi yapan mekteplerin açılmasından sonra bu konuya ilgi artmış, yazılan eser sayısında büyük bir artış olmuştur.

Norik,⁸ bu eseri “İslam ilim düşüncesinin çok yönlü bir tarihini ortaya koyma çabasına önemli bir katkı”; Rosenfeld⁹ ise “Osmanlı döneminde İslam matematiği araştırmaları ve Batı Avrupa matematiğine olan etkilerinin incelenmesi bakımından çok önemli bir araç” olarak görmektedir. Rashed¹⁰ de bu kitabın “İslam ülkelerindeki matematik tarihi araştırmacılarına büyük hizmet sunacağından emin” olduğunu belirtmektedir.

Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi (History of Geographical Literature during the Ottoman Period), 2 cilt, Hzr. E. İhsanoğlu, R. Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz ve A. Hamdi Fırat, İstanbul: IRCICA, 2000.

Kapsamı ve genişliği açısından konusunda bir ilk sayılabilecek bu eserde, Osmanlı sınırları içinde yaşamış 458 adet müellif ve 1.628 adet eserden (kitap, atlas, harita, kroki) bahsedilmektedir. Bu eserlerden 727'sinin müellifi belli, 901'ininki ise meçhuldür. Müellifi belli olmayan eserlerden 741'i matbu haritadır. Kitaplar, konularına göre umumî kıtalar coğrafyası, harita, kroki, atlas, haritacılık bilimi, seyahatname, Osmanlı umumî coğrafyası, Osmanlı bölgeler ve şehirleri coğrafyası, tahtit-i arazi, harita çıkarma, menzıl-nâme, ülkeler coğrafyası, denizcilik ile alâkalı coğrafya, iktisadî coğrafya, acâibülmahlukat tarzı klasik coğrafya, sefaretname ve coğrafya lügati olarak tasnif edilebilir. Bu çalışma; tam bir Osmanlı dönemi coğrafya tarihi olmak iddiasında olmayıp, asıl hedefi Osmanlılar dönemindeki coğrafi faaliyeti gözler önüne sermek, araştırma yapanlara imkan hazırlamaktır. Bununla beraber çalışmada *OALT* ve *OMLT*'ye nazaran daha fazla tafsilata girilmiş, eserlerin muhteviyatı

8 *Manuscripta Orientalia*, c. VI, sy. 4, Aralık 2000, s. 69.

9 Boris Rosenfeld, Pennsylvania State Üniversitesi Matematik Tarihi.

10 Roshde Rashed, Milli Bilim araştırma Merkezi (CNRS) Direktörü (Paris) ve Milletlerarası Bilim Tarihi Akademisi Başkan Yardımcısı. (1. cildin kapağında).

konusunda daha fazla bilgi verilmiştir. Çalışma gözden geçirildiği zaman görüleceği gibi, bu eser, Osmanlı tarih sahasında çalışanlar için de rehber kitaptır. Zira dünün coğrafi malzemesinin önemli bir kısmı bugün için tarihî malzemedir. Üstelik bu coğrafya kitaplarında, bilhassa iktisadî ve beşerî coğrafya ile alakalı eserlerde bu özellik daha da fazladır. Bu kitaplar günümüzde o ülkeler hakkında en ehemmiyetli tarihî malzemeyi ihtiva etmektedir. Bu çalışma gözden geçirildiğinde şu sonuç ortaya çıkmaktadır: Osmanlılar daha çok kendi muhitleri olan Akdeniz, Kızıldeniz ve Karadeniz havzaları ile ilgili orijinal eserler vermişlerdir. Bununla beraber X./XVI. asrın başından itibaren kendi yayılma sahaları dışındaki dünyayı da tanıyorlardı. Bazı iddiaların aksine Baltık Denizinden Akdeniz'e ulaşılabilceğini çok iyi biliyorlardı.

William Shea her türlü takdire layık gördüğü *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi* adlı eserin "büyük bir medeniyetin başarılarını anlamaya yardımcı olduğunu" söylemektedir. David A. King, kitabın, Osmanlı çalışmalarına ve bilim tarihine büyük katkılarda bulunduğunu dile getirmekte ve "ihmal edilmiş bir konu ile ilgili araştırmaların önünü açmak için çok gerekli bir anahtar" olduğuna işaret etmektedir. Thomas D. Goodrich ise, eserin, "önümüzdeki yıllar içinde bu sahadaki çalışmaların temelini teşkil edeceğini" belirtmektedir.¹¹

Osmanlı Musikî Literatürü Tarihi (History of the Literature of Music during the Ottoman Period), Hzr. E. İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, Gülcan Gündüz ve M. Serdar Bekar, İstanbul: IRCICA, 2003.

Bu eserde, Osmanlı sınırları içinde yaşamış 223 müellifin 440 adet eserinden ve müellifi bilinmeyen 273 eserden bahsedilmektedir.

Osmanlı Musikî Literatürü Tarihi adlı bu çalışma, daha önce neşredilen ciltlerinde olduğu gibi, Osmanlı tarihi (1299-1922) ve coğrafyası içinde yaşayan veya hayatının bir kısmını bu tarih ve coğrafya içinde geçiren, musikî konusunda eser vermiş müelliflerden ve musikî ile ilgili eserlerinden bahseder. Müellifler ve eserleri kısmından sonra, yine Osmanlı tarihi ve coğrafyası içinde yazıldığı tespit edilen, fakat müellifi bilinmeyen (anonim) musikî ile ilgili eserler yer alır.

Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works (7th-19th C.) (Matematikçiler, Gökbilimciler ve İslam Medeniyetinin Diğer İlim Adamları ve Eserleri (7-19. yy.)), Boris A. Rosenfeld ve Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), İstanbul: IRCICA, 2003.

¹¹ Thomas D. Goodrich, *Osmanlı Coğrafyası Tarihçisi*, Pennsylvania Indiana Üniversitesi (kitabın 2. cildinin kapağında).

Bu çalışma esas olarak referans kitapları ve kataloglar olmak üzere önceki yayınlara dayanmaktadır. Bunlardan birisi İsviçreli bilim adamı Heinrich Suter'in 1900 senesinde yayımladığı *Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke (Arap Matematikçiler ve Gökbilimciler ve Eserleri)* adlı biyo-bibliyografik eserdir. Ayrıca Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi Serisi'nin yukarıda tanıttığımız ilk dört eserinden de faydalanılmıştır.

Çalışma, yaşadıkları dönem bilinen 1.423 ve bilinmeyen 288 yazara dair bilgileri ihtiva etmektedir. Eser, VII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar Asya, Afrika ve Avrupa'da yaşamış olan matematikçiler, gökbilimciler, coğrafyacılar ve diğer ilim adamları hakkında biyo-bibliyografik bilgiler vermek amacıyla yazılmıştır. Kitapta, daha çok, yaşadıkları dönem bilinen müellifler hakkında malumat yer almaktadır. Her müellifin kısa bir biyografisi, kitaplarının ve yazma halindeki eserlerinin listesi, kütüphanede kayıtlı olduğu numara, hakkında yapılan araştırmalar bulunmaktadır. Her maddede matematik, astronomi, mekanik, fizik, müzik, matematiksel coğrafya, meteoroloji ile ilgili eserler, ansiklopediler ve bilim tarihi kitaplarına dair bilgi mevcuttur. Eserde ayrıca, felsefe ve ilahiyat, tıp, kimya ve simya, madenler ilmi ve jeoloji, zooloji, botanik, edebiyat, dilbilim ve tasavvuf hakkındaki kitaplarla ilgili bilgiler de yer almaktadır. Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerin yanısıra, Tacik, Tatar, Özbek ve diğer Türk dilleri, Süryanice, Sanskritçe ve Urdu dilinde yazılmış eserler hakkında bilgiler de bulunmaktadır.

Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi (History of Military Art and Science Literature during the Ottoman Period), 2 cilt, Hzr. Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar ve Gülcan Gündüz, İstanbul: IRCICA, 2004.

Sahasında bir ilk olan ve büyük bir boşluğu dolduran bu eser Osmanlı tarihi boyunca (1299-1922) askerlik ve harp sanatı üzerine yazılmış bütün eserleri (kitap, makale, risale, kanunname, nizamname) kapsamakta ve müellifleri hakkında bilgi vermektedir. Eser iki ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölüm müellifi bilinen eserlerdir. İkinci bölümde müellifi tespit edilemeyen eserler yer almaktadır. Bu eserlerin toplam sayısı 3.273'tür. Bunların 1.546'sının müellifi bilinmemektedir. Kitapta geçen eserleri de, klasik dönem ve modern dönem başlığı altında iki kısma ayırmak mümkündür. Klasik dönemde askerlik sanatı üzerine verilen eserlerin sayısı, Osmanlı bilim tarihi literatüründe incelenmiş diğer konulara (astronomi, matematik, coğrafya) nazaran daha az ve konuları mahduttur.

OASLT'de yer alan kitapların başlıkları şöyle sıralanabilir: Okçuluk, at yetiştirme, kanunlar, topçuluk, genel askerlik ve fenn-i harb, bahriye, harb tarihi, ordu teşkilâtları ve yabancı ordular, piyade eğitimi, genel talimler, süvari talimleri, atıcılık ve silah eğitimi, keşif ve muhabere, strateji, silahlar fenni, harita ve haritacılık, askerî manevraların mahiyeti, kurmay subayların eğitim ve vazifeleri, askerî coğrafya ve topografya, levazım hizmetleri, sıhhiye hizmetleri, balistik, askerî istatistikler, askerî tabirleri açıklayan lügatler, tankçılık ve askerî literatür. Bu başlıklar altında eserler ayrı ayrı incelendiği zaman Osmanlı Devleti'nin askerî gelişimi, nelere ne zaman ehemmiyet verildiği daha iyi görülecek ve tarihe ayrı bir ışık tutulacaktır.

Müelliflere gelince... Bu konuda eser vermiş 762 müellif vardır ve -XIX. asır mütercimlerinden bir ikisi sayılmazsa- bunların hemen tamamı asker ve subaylardan oluşmaktadır. Bu müellifler humbarahanenin açılmasından itibaren Osmanlı askerî kurumlarında yetişmiş zatlardır. Müelliflerden hemen hepsi de Osmanlı tarihinde, I. Cihan ve İstiklal Harbinde ve Cumhuriyet'in kuruluşunda mühim vazifeler almış paşalardan, üst veya ast rütbeli subaylardan, savaşlarda ve ehemmiyetli siyasî kararlarda yer almış, topluma yön vermiş zatlardan oluşmaktadır. Mustafa Kemal, Kazım Karabekir, Cemal Paşa bunlardan ilk elde akla gelenlerdir. Bunlar yanında, pek çoğu tarihin karanlık sayfalarında kalmış kişiler de mevcuttur. Bunların büyük çoğunluğu hakkında araştırma yapılmış, pek çok askerî kaynak taranmış, başta IRCICA arşivi olmak üzere Milli Savunma Bakanlığı Arşivi, Emekli Sandığı Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi gibi askerî ve resmî arşivlerde bu zatların dosyaları incelenmiş, haklarında tatmin edici bilgiler bulunmaya çalışılmış, bazılarının hâlâ hayatta olan akrabalarıyla bağlantı kurulmuş, hayatları hakkında bilgiler alınmış ve bütün bu bilgiler müelliflerin biyografilerine eklenerek, hayatlarında vermiş oldukları emeklerin karşılığı ödenmeye çalışılmıştır.

Şu anda *Osmanlı Tabii Bilimler Literatürü Tarihi* üzerinde çalışılmaktadır. Bu bölümde, fizik, kimya, botanik, zooloji, jeoloji, metalurji gibi bilim dalları ile bu bilimlerin pratik yansımaları olan mekanik, makine, sanayi, fotoğraf, ziraat, mimari, hayvancılık, ormancılık, nebat hastalıkları ve tedavileri vs. hakkında yazılmış olan eserler (kitap, risale, makale) incelenmekte, müellif ve mütercimleri hakkında bilgi toplanmakta ve bunlar kitap haline getirilmektedir.

Bu çalışmaların ortaya çıkardığı temel netice şudur: Klasik İslam bilim geleneği Osmanlılar devrinde de kuvvetli bir şekilde devam etmiş ve her sahada değerli eserler vücuda getirilmiştir.

Bu eserler, Türk entelektüel çevresinde de değerini bulup ödüllere layık görülmüştür. Türk Tarih Kurumu 70. kuruluş yıldönümü münasebetiyle

Türk tarih çalışmalarına katkıları dolayısıyla bazı kurum ve kuruluşlara şükran plaketi verdi. Türk siyasî, sosyal, hukukî, idarî, fikrî ve askerî tarihi ile ilgili çok sayıda araştırma eseri ve referans yayını da ödül için değerlendirildi. Birincilik ödülü verilmezken, ikincilik ve üçüncülük ödüllerinin ikisini de IRCICA yayınları almıştır. *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi* ikinci olurken, *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi* de üçüncü olmuştur.

Devam Eden Faaliyetler ve Temel Unsurları

IRCICA'nın bilim, teknoloji ve tıp tarihi çalışmalarının öncelikleri ve yaklaşımları; hem yayınlarının, hem de araştırmaları milletlerarası ve millî platformlara taşıyan ilmî toplantılarının muhtevasından anlaşılabilir. Araştırma kitapları ve düzenlediği veya düzenlenmesine katıldığı sempozyumların tebliğlerini toplayan kitapları, tarihin değişik dönemlerinde ve dünyanın değişik bölgelerinde bilim-teknolojinin çeşitli dallarındaki gelişmeler hakkında IRCICA'nın ve başka kurum ve araştırmacıların yaptıkları çalışmalardan örnekleri biraraya getirmiştir. Bunun, dış ülkelerdeki bilim tarihçilerinin dikkatinin Türk bilim tarihine çekilmesine katkıda bulunduğu gibi, bilim adamları arasındaki bilgi alışverişini arttırma amacına da hizmet ettiği söylenebilir. Bu konuların ikisi de IRCICA'nın misyonunun öncelikleri arasındadır.

Bu çalışmalarda göze çarpan bir diğer özellik; bilim ve teknolojiye gelişmelerin, tarih boyunca medeniyetler arasında cereyan etmiş karşılıklı ilişkilerin çerçevesi içinde değerlendirilmesidir. Daha önce değinildiği gibi, 1980'lerden önceki bilim tarihi çalışmalarında Avrupa'dan İslam dünyasına modern bilim ve teknolojinin geçişi üzerinde az durulmuş, araştırmalar daha çok ilk dönem İslam bilimi ve İslam biliminin Avrupa'ya intikali ile sınırlı kalmıştır. Halbuki bu dönemin dışında kalan Meraga, Semerkant ve İstanbul'daki bilim faaliyetleri ile Osmanlı dönemi boyunca yapılanların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. IRCICA'da bunun gerekliliğine işaret edilen faaliyetlerden biri, 2-4 Eylül 1987 tarihleri arasında yapılan *İslam Dünyasına Modern Bilim ve Teknoloji Transferi* konulu milletlerarası sempozyum ve bunun 1992'de aynı başlık altında yayımlanan tebliğleridir. Bu kitap *İlim Tarihi Kaynaklar ve Araştırmalar Serisi*'nin beşincisi olarak yayımlanmıştır. Kitapta, Rönesans'tan XIX. yüzyılın başına kadar İslam dünyasının değişik bölgelerine astronomi, fizik, matematik, tıp, matbaacılık, mimarî gibi birçok alanda Batı'dan Doğu'ya bilim ve teknoloji transferini inceleyen 24 araştırma biraraya getirilmiştir.

Bilim-teknoloji transferiyle ilgili bir diğer çalışma, 3-5 Nisan 1989'da IRCICA'da toplanan *Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma*

Teknikleri milletlerarası sempozyumunda sunulan tebliğlerin, 1995'te *Çağını Yakalayan Osmanlı* başlığıyla basılan kitabıdır (Editörler: E. İhsanoğlu ve M. Kaçar). *İlim Tarihi Kaynaklar ve Araştırmalar Serisi'* nin altıncısı olan bu kitapta Osmanlılarda ulaştırma ve haberleşmede eski sistem ve geleneklerle ilgili iki, modern haberleşme ile ilgili dört, modern ulaştırma ile ilgili on yedi makale bulunmaktadır. Bu kitaba bakıldığında, konuların incelenmesinde benimsenen perspektifin bir başka yönü ortaya çıkmaktadır. Bu da; teknoloji transferi süreci incelenirken, bu süreci etkileyen ekonomik ve sosyal faktörler ile devletin ve toplumun tavır ve tutumunun, yani bilim-teknoloji transferini hangi amaçla yapıldığının ve bu transferin neticesinin, başka bir deyişle, bilim-teknolojide ilerleme bakımından yeni bilim ve teknolojinin özümsemesinin ne derecede gerçekleştiğinin değerlendirilmesidir. Elbette bu hususların, kalkınma süreci içinde bilim ve teknolojinin gelişmesinin incelendiği araştırmalarda dikkate alınması gereklidir. IRCICA'nın önem verdiği bir diğer ana fikir, bilimin entelektüel bir ürün olmasının yanı sıra sosyal bir ürün de olduğu düşüncesidir. Bu bakımdan ilmî faaliyetlerin ortaya çıktığı sosyal ve kültürel çevrenin ve hatta ele alınan dönemlerdeki dünya siyasetinin ve ekonomisinin genel şartlarının da göz önünde bulundurulmasına önem verilmektedir.

Klasik İslam biliminin coğrafi alanı dışında ve ondan sonraki devirlerde Türk ve İslam dünyasında yer alan ilmî faaliyetleri kapsamlı bir şekilde ele alan bir başka kitap, Uluğ Beyin doğumunun 600. yılı ve Kandilli Rasathanesi'nin kuruluşunun 125. yılı vesilesiyle 3-5 Haziran 1994'te düzenlenen *İslam Dünyasında Bilim ve Teknoloji Sempozyumu*'nun halen hazırlanmakta olan tebliğler kitabıdır. Bu sempozyum Türk Bilim Tarihi Kurumu tarafından ve IRCICA'nın da katkılarıyla, Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü, Fen-Edebiyat Fakültesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi ve Özbekistan İlimler Akademisi ile işbirliği halinde ve T.C. Kültür Bakanlığı, TÜBİTAK, UNESCO ve Milletlerarası Bilim Tarihi ve Felsefesi Birliği [IUHPS]'nin desteğiyle düzenlenmiştir. Çok çeşitli dallarda ve çeşitli bölge ve ülkelerle ilgili olarak 51 tebliğ sunulmuştur.

Bilim faaliyetlerini tarihî ve sosyal şartları içinde değerlendiren ve medeniyetlerarası ilişkileri ülkeler arasında mukayeselerle beraber ön plana çıkaran bir başka çalışma, 28-30 Ekim 1994'te IRCICA'da yapılan *Avrupa'dan Asya'ya Bilim ve Teknoloji Transferi (1880-1950)* milletlerarası sempozyumunun düzenlenmesiydi. Bu toplantı, aynı başlık altında fakat her biri Vasco de Gama'dan itibaren birbirini izleyen değişik dönemleri ele alan bir dizinin üçüncüsüydü. Leiden Üniversitesi Avrupa Yayılma Tarihi Enstitüsü'nün işbirliği ile düzenlenen bu sempozyumda, Çin, Endonezya, Hin-

distan, Japonya ve Türkiye'ye teknoloji transferi ve bu ülkelerde modern bilim eğitiminin yerleşmesi, tarım, demiryolu, kimya, çelik, tıp, iletişim, matbaa gibi birçok alan incenerek değerlendirilmiştir. Yakın dönemi ele aldığından, bu sempozyum bilim, teknoloji ve sanayide neticeleri günümüzde de devam eden gelişmeleri ortaya koyuyordu. Amsterdam ve Leiden'de 5-7 Haziran 1991'de yapılan bu serideki birinci sempozyum 1498-1780 yıllarını kapsıyordu. 1780-1880 dönemine tahsis edilen ikinci toplantı 4-6 Kasım 1992'de Kyoto'da yapılmıştı. IRCICA'da yapılan üçüncü toplantının tebliğleri yine Tokyo'da aynı enstitü tarafından 1996 yılında yayımlandı.

Kalkınma sürecinin değişik aşamalarında yer alan ülkelerde bilim tarihi ve modern teknolojinin transferi ve uygulaması hakkında uzun yıllardır üzerinde durulan bir konu da, bilim ve teknolojiye kendi tecrübemizi iyi anlayıp değerlendirmek için başka milletlerin tecrübeleriyle mukayeseli şekilde incelemektir. Bu konuda Osmanlı Devleti'yle başlangıç bakımından paralellik arz eden ve bilim-teknolojide kalkınmayı başaran bir ülke Japonya'dır. Bu konunun incelenmesine tahsis edilen bir faaliyet, IRCICA'da 7-11 Ekim 1996'da Milletlerarası Japon Araştırmaları Merkezi ile Türk Bilim Tarihi Kurumu'nun ortaklaşa Kyoto'da gerçekleştirdikleri *Modern Bilim ve Teknolojinin Türkiye'ye ve Japonya'ya Girişi* konulu milletlerarası sempozyumdu. Katılan Türk ve Japon bilim adamları, bu iki ülkenin, birbirlerinden farklı oldukları gibi Avrupa'ya göre de çok farklı coğrafi, tarihî, siyasi, ekonomik, dinî özelliklere sahip olmalarına rağmen, her ikisinin de hemen hemen aynı devirde modern Batı teknolojisinin üstünlüğü ile karşı karşıya kalıp sanayileşme ve Batı bilim ve teknolojisini elde etme gayreti içine girdiklerini, yalnız Türkiye'nin, Avrupa ile sınırdaş olmasından dolayı Batı'daki yenilikleri daha yakından izleyebildiğini belirttiler. İki ülkedeki, Batı'yla temas yolları ve tercüme vasıtasıyla tekniklerin transferi ve bu transferlerin neticelerini mukayese ettiler. Japon ilim adamlarıyla gerçekleştirilen bu proje, onlara IRCICA'daki bilim tarihi araştırmalarının tanıtılmasını, Türk bilim tarihi mirasını oluşturan literatür ve kaynaklar hakkında bilgi verilmesini ve Türk bilim adamlarına Japon meslektaşlarının tanıtılmasını sağlamış, yeni işbirliği imkanları doğurmuştur. Tebliğler kitabı Milletlerarası Japon Araştırmaları Merkezi'nce basılmıştır (Editörler: Feza Günergun ve Kuriyama Shigehisa).

IRCICA'daki araştırmalar içinde önem verilen bir diğer konu da, ilim ve eğitim kurumlarının tarihinin incelenmesidir. İslam medeniyetinin klasik dönemindeki ilim ve eğitim müesseseleriyle, XVIII. yüzyıldan itibaren Batı tesiriyle kurulan müesseselerin incelenmesi, 1980'li yıllarda, henüz yeni sayılabilecek bir konuydu. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kurulan Batı tarzı eğitim kurumları, ilmî ve meslekî cemiyetler ve bu dönemde Ba-

tı kaynaklarının tercüme ve adaptasyonu çalışmaları, klasik bilimden yeni bilime geçiş sürecinin ana çizgilerini ortaya koymaktadır. Bu konuları ele alan ilk faaliyet, daha önce bahsedilen I. Milli Türk Bilim Tarihi Sempozyumu ve bunun *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri* başlığını taşıyan tebliğler kitabıdır. Diğer kitaplarda da üzerinde durulmakla beraber tamamen müesseseler konusuna tahsis edilecek bir başka kitap ise, TBTK tarafından IRCICA'nın, UNESCO'nun, Milletlerarası Bilim Tarihi ve Felsefesi Birliği'nin ve TWAS'nin işbirliğiyle 22-24 Nisan 1991'de düzenlenmiş olan *İslam Medeniyetinde Bilim Kurumları* sempozyumunun yakında basılacak olan tebliğler kitabı olacaktır.

IRCICA; yayınları hakkında yurt içinde ve dışındaki akademik ve kültürel dergilerde yayımlanan ilan, tanıtım ve kritik yazılarını takip ederek çalışmalarının başarısı ve ilgili çevrelerde uyandırdıkları ilgi hakkında bilgi edinmektedir. Merkezin bilim tarihi sahasındaki çalışmaları hakkında bugüne kadar yayımlanan yazılar genellikle hep takdir ve teşvik edici mahiyette olmuştur. Örnek olarak, *Türkiye Kütüphaneleri İslamî Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Katalogu*'nun yakın geçmişimizde kendi türünde yayımlanmış en iyi eser olarak nitelendirilebileceği ve İslam tıp tarihçiliğinde kritik bir gözle yeni çalışmaların yapılacağı bir dönemin başlangıcını temsil ettiği,¹² İslam tıp bilimi ve ilgili dallarda yani eczacılık, koruyucu hekimlik, ilaçların tarihçesi, tıbbî bitkiler, veterinerlik ve kuşlarla ilgili bilgileri ihtiva eden el yazmaları hususunda kendi sahasında öncü olarak kabul edilebileceği¹³ belirtilmiştir. Diğer taraftan, *İlim Tarihi Kaynaklar ve Araştırmalar Serisi*'nin ikinci kitabı olarak yayımlanan *Açıklamalı Türk Kimya Eserleri Bibliyografyası (Basmalar 1830-1923)* adlı eserin Türk ve İslam bilim tarihleriyle ve kimya öğretimiyle ilgili araştırmalara değerli bir rehber kaynak olduğu belirtilmiş;¹⁴ çok titiz ve uzun bir çalışmanın sonucu olan bu bibliyografyanın¹⁵ Osmanlı dönemi bilim tarihinin yazılmasında atlama taşı niteliğinde bir çalışma,¹⁶ gerekli bir başvuru kaynağı¹⁷ ve örnek bir eser¹⁸ olduğuna işaret edilmiştir. Yine bu kitabın sadece bibliyografik bir çalışma olmayıp,¹⁹ kimya konusunda kapsamlı bir çalışma olarak bir boşluğu, temel eser olarak uzun süre yaşayacak nitelikte doldurduğu²⁰ belirtilmiştir. Benzer şekil-

12 Munawar A. Anees, *Muslim World Book Review*, c. VI, sy. 1, 1985.

13 *Mecelletü Tabibi't-Tıflî'l-Arabî*, c. I, sy. 1, 1986.

14 Celal Saraç, *Kimya ve Sanayi*, c. XXIX, sy. 141-144, 1985; *Afkâr (Inquiry)*, c. IV, sy. 5, 1987.

15 Emre Dölen, *Müteferrika*, sy. 6, 1995.

16 G. Z. Erzinçlioğlu, *BRISMES*, c. XIV, sy. 2, 1988.

17 Aykut Kazancıgil, *Cumhuriyet*, 20 Aralık 1985.

18 William C. Hickman, *International Association of Orientalist Librarians Bulletin*, sy. 28-29, 1986.

19 N.Tahir Ergün, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. XXXV, sy. 2, 1986.

20 Orhan Koloğlu, *Tarih ve Toplum*, sy. 29, Mayıs 1986.

de IRCICA'nın yayımladığı *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri* başlıklı tebliğler kitabının, Osmanlı entelektüel ve sosyal tarihine ne derece önemli bir katkı olduğunun cemiyetler tarihini daha önce mevcut kaynaklara dayanarak araştırmayı denemiş olan herkes tarafından anlaşılabilirliği belirtilmiş,²¹ tohum niteliğinde kılavuz bir çalışma olduğuna işaret edilmiştir.²² Diğer taraftan, 1992'de yayımlanan *İslam Dünyasına Modern Bilim ve Teknoloji Transferi* başlıklı milletlerarası sempozyum tebliğleri kitabının ise Türkiye ve Orta Doğu'nun bilim tarihi yazımındaki son gelişmeleri yansıtan Batı dillerinde yayınlanmış ilk kitap olduğu vurgulanmıştır.²³ *Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri* milletlerarası sempozyumunun *Çağını Yakalayan Osmanlı* başlığıyla basılan tebliğler kitabı hakkında da, bu kitabın İslam dünyasında bilim, teknoloji, kültür ve modernizasyon konularıyla ilgilenenler için faydalı olacağına,²⁴ kitabın konusunun Osmanlı İmparatorluğu'nun profilini değiştirecek nitelikte olduğuna²⁵ ve içinde bulunduğu sıkıntıya rağmen Osmanlı'nın teknolojik gelişmelerden hiç de geri kalmadığını gösterdiğine²⁶ işaret edilmiştir.

Kuruluşundan bu yana IRCICA'da her ayın ilk ve üçüncü cumartesi günlerinde yapılan cumartesi konferansları artık bir gelenek halini almıştır. Bilim, sanat, kültür, tarih ve medeniyet konularında veya anma toplantıları şeklinde sahalarda tanınmış bilim adamlarının katıldığı bu konferanslar içinde bilim, tıp ve teknoloji tarihi ile ilgili olanlar önemli bir yer tutmaktadır.

Aşağıdaki tabloda da görüleceği gibi, bilim tarihçileri veya konu ile ilgili çalışma yapan yerli ve yabancı bilim adamları tarafından, ilki 1983 yılında gerçekleştirilen bu konferanslar yaklaşık otuza ulaşmış ve halen devam etmektedir.

IRCICA Bünyesinde Gerçekleştirilen Bilim ve Teknoloji Tarihi ile İlgili Konferanslar

Konu	Konuşmacı	Tarih
The Sacred Geography of Islam	David King	7 Eylül 1983
Tradition and Projection	Attilio Petruccioli	19 Ekim 1987

21 Carter V. Findley, *International Journal of Middle East Studies*, c. XXIV, sy. 1.

22 Beşir Ayvazoğlu, *Tercüman*, 18 Aralık 1987.

23 Alexander H. de Groot, *Itinerario*, c. XVII, sy. 1, 1993.

24 Roderic H. Davison, *Turkish Studies Association Bulletin*, c. XIX, 1995.

25 Doğan Hızlan, *Hürriyet*, 21 Mart 1996.

26 Kerim Derman, *Zaman*, 23 Kasım 1995.

A History of Science in Arabic: <i>Tabakat al-Umam</i>	M. Saber Khan	14 Eylül 1989
Batı Dillerinden Arapçaya Tercüme Edilen Bilim Kitapları	Ramazan Şeşen	20 Ocak 1990
Bilim Dilinin Türkçeleşmesi	Hüsrev Hatemi	17 Şubat 1990
Meşhur Osmanlı Astronomu Takiyeddin er-Rasıd	Sevim Tekeli	3 Mart 1990
Türkiye'de Havacılık Endüstrisi	Zafer Orbay	18 Mayıs 1990
Türkiye'de Camcılık	Emre Dölen	30 Aralık 1990
Osmanlı İlmiye Teşkilatı Hakkında Bazı Tespitler	Mehmet İpşirli	4 Mayıs 1991
Mathematics in the Ottoman State	Halil al-Rahman	20 Haziran 1991
Osmanlı Saray Hastahaneleri	Vildan Göksoy	16 Kasım 1991
Fatih Sultan Mehmed Devrinde Topçuluk	Emre Dölen	7 Aralık 1991
The History of Printing in the Middle East	Micheal Albin	27 Mart 1992
İslam'da Dış Hekimliği	İlter Uzel	20 Şubat 1993
XIX. Yüzyıl Ürünlerine Göre Türk Endüstrisi	Önder Küçükerman	17 Nisan 1993
Anadolu'da Türk Denizciliğinin Kuruluşu ve Gelişmesi	Ali İhsan Gencer	5 Mart 1994
Metrik Sistemin Türkiye'ye Girişi	Feza Günergün	2 Nisan 1994
İstanbul'un Eski Suyolları	Kazım Çeçen	30 Nisan 1994
Rubu Tahtası Prensi ve Kullanımı Osmanlı Devleti'nde	Atilla Bir	14 Mayıs 1994
Modernleşme ve Pozitif Bilimlerin Girişinde Doktorların Yeri	Aykut Kazancıgil	17 Aralık 1994
Arap Edebiyatında İslamî Tabii Bilimlerin Yeri	A. Suphi Fırat	5 Ekim 1996
Kitabü'l-Hiyel	Atilla Bir	19 Mart 1997
İslam Dünyasında ve Osmanlılarda Rasathaneler	Cahit Baltacı	15 Kasım 1997
Lale Devrinde İlmî Faaliyetler	Ramazan Şeşen	5 Aralık 1998
Osmanlı Astronomisinde Güneş Saatleri	Atilla Bir	2 Ekim 1999
Akdeniz Medeniyeti'nin Bir Alt Grubu Olarak Türk Medeniyeti	Hüsrev Hatemi	4 Aralık 1999

Din ve İlmî Zihniyet	Hüsrev Hatemi	6 Mayıs 2000
Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap Ticareti	Ramazan Şeşen	18 Kasım 2000
Osmanlıda Yabancı Mühendisler	Mustafa Kaçar	1 Şubat 2003
XIX. Yüzyılda Türkiye'de Sanayileşme	Emre Dölen	8 Mart 2003

Konferanslar dışında zaman zaman atölye çalışmaları da düzenlenmiştir. Bunlardan bilim tarihi alanında önemli bir çalışma European Science Foundation [ESF] ve Türk Bilim Tarihi Kurumu ile işbirliği içinde 6-7 Ekim 2001 tarihleri arasında Yıldız Sarayı Çit Kasrı'nda gerçekleştirilmiş olan "Science and Human Values" konulu atölye çalışmasıdır. Çalışmanın başkanlığını, E. İhsanoğlu ve Oxford Üniversitesi'nden John Hedley Brooke birlikte yürüttüler. A.B.D., Almanya, Çin, İngiltere, İspanya, İsveç ve İtalya'dan katılımcılar geçen yüzyıllarda Batı, Ortadoğu ve Uzak Doğu medeniyetleri arasında ilmî ve kültürel alışveriş ve etkileşimin tarihi konusunda bildiriler sundular ve her bir medeniyetin ilmî ilerlemeleri alması ve kendisine uyarlaması hususunu tartıştılar.

Buraya kadar anlatılan araştırma ve yayın faaliyetlerinden başka IRCICA, İslam ülkelerinin bilim ve teknoloji tarihiyle ilgili araştırmacılara yardımcı olacak, Osmanlı Medeniyeti Tarihi [OMETAR] olarak bilinen geniş bir veri bankası oluşturmuştur. Arşiv ve kütüphanelerde bulunan ve Osmanlı dönemi boyunca yayımlanmış bütün belgeler ve süreli yayınların uzun dönemli bir ekip çalışmasıyla taranması neticesinde meydana getirilen bu veri bankasında, belgelerin konuları ve özetleri verilmek suretiyle yapılacak araştırmalar için faydalı olacak zengin bir kaynak teşkil edilmiştir. Yeterince geniş bir konu yelpazesini kapsayacak bir veri bankasının, İslam medeniyeti ve özellikle Osmanlı medeniyeti tarihi sahasında araştırma yapanların kaynak olarak kullandıkları çok sayıdaki ve çeşitli konulardaki arşiv belgeleri, süreli yayınlar vs. ve bunlarla ilgili fiş ve katalog kartlarının taranması, sınıflandırılması ve denetlenmesindeki güçlükleri azaltarak araştırmacılara yardımcı olacağı düşüncesiyle yürürlüğe konulmuştur. IRCICA tarafından başlatılan ve İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Vakfı [ISAR] tarafından yürütülüp devam ettirilen proje çerçevesinde, kütüphane ve arşivlerde bulunan belgeler, gazeteler ve süreli yayınlarla ilgili bilgilerin toplanıp kaydedilmesi, yıllarca süren bir çalışmayla, bir grup uzman arşivci ile genç araştırmacılardan kurulu bir ekip tarafından gerçekleştirildi. İlk safhalarda bilim tarihçisi Mustafa Kaçar'ın sorumluluğunda yürütülen uygulama, arşivci Hümeysra Zerdecı ve Derya Soyyiğit tarafından devam et-

tirilmektedir. Bugüne kadar toplanmış olan bilgi fişlerinin sayısı 140.000 olup bunlardan 60.000'i arşiv belgelerine, geri kalan 80.000'i ise gazete ve diğer süreli yayınlara aittir. Belge tarama ve toplanan bilgileri bilgisayar ortamına aktarma süreci devam etmektedir.

Sonuç

IRCICA'nın bilim ve teknoloji tarihi çalışmalarının buraya kadar anlatılan çerçevesi içerisinde esas hedefleri şu şekilde özetlenebilir:

Bilim ve teknoloji tarihi araştırmalarına temel ve kaynak teşkil edecek, bilim literatürünü ortaya koyan, ilmî faaliyetlerin ve ilim adamlarının toplu envanterini oluşturan çalışmalar yapmak.

Bilim tarihi araştırmalarında henüz derinlemesine incelenmemiş -kültür ve medeniyetler arasındaki ilişkiler, modern bilim ve teknolojinin transferi, bilim ve eğitim kurumları gibi- konulardaki araştırmaların artmasına katkıda bulunmak.

Bilim tarihi araştırmalarında yeterince ağırlık verilmemiş dönemler ve bölgeler hakkındaki araştırmaların çoğalmasına yardımcı olmak (Osmanlı devri bilim faaliyetlerinin incelenmesi neticesinde İslam biliminin "altın çağ"ının XVI. yüzyıla kadar devam ettiği, onun dışında ve ondan sonraki dönemlerdeki bilim faaliyetlerinin devamlılığı gibi).

Bilimin entelektüel bir gelişmeyi temsil etmesi yanında, sosyal bir olay olarak da görülmesini ve gelişmesinin bu iki faktöre bağlı olarak incelenmesini sağlamak.

Türk ve yabancı bilim tarihçilerini biraraya getiren programlar ve toplananlarla işbirliğinin gelişmesine katkıda bulunmak.

Uluslararası kuruluşlar ve ilim çevreleriyle işbirliği geliştirerek Türkiye ve diğer ülkelerdeki ilim adamlarının birbirlerini tanımalarına yardımcı olmak, Türkiye'deki bilim tarihi araştırmalarını tanıtmak ve uluslararası platformda layık oldukları yeri almalarını sağlamak.

Tabiidir ki her araştırma kurumunun, üzerine almış olduğu görevin mahiyetine ve şartlarına bağlı olarak başarıları ve eksiklikleri vardır. Bir eğitim kurumu olmayıp bir milletlerarası araştırma merkezi olan IRCICA kendi misyonu çerçevesinde, belirli bilim dallarının gelişmesinin tarihini analitik ve mukayeseli olarak incelemek yerine bilim tarihini bir bütün olarak ele alıp, İslam bilim tarihinin ürünlerini ve onun altı yüz yıllık dilimini teşkil eden Osmanlı bilim mirasını kaydederek dünya ilim çevrelerinin dikkatine sunmaya çalışmaktadır. Bugüne kadar yayınladığı kitaplar birçok ülkede kütüphanelerin koleksiyonlarına dahil edilmiş, bilim ve teknoloji tarihiyle ilgili kuruluşların ve üniversitelerin mensupları tarafından ilgi görmüştür. Bu kitaplar hakkında yurt içinde ve dışında yayımlanan yazılardaki takdir

ifadeleri IRCICA için teşvik kaynağı olmuştur. Bu çalışmalarını sırasında IRCICA, İslam ve Batı ülkelerindeki ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği içinde ortak projeler gerçekleştirmiştir.

IRCICA, başta İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü ve mensuplarına millî ve milletlerarası birçok imkan ve kolaylıklar sağlamış; bunun karşılığında Bölüm mensuplarının meslekî ve ilmî donanımlarından, maddî ve manevî açıdan istifade etmiştir. TBTK'nun kuruluşunun alt yapısını oluşturma ve birçok faaliyetine ev sahipliği yapmanın yanı sıra, kütüphanesini bu konularda bir başvuru yeri haline getirmesi ile Türkiye'de bilim tarihi araştırmalarının yaygınlaşmasına büyük katkılar sağlamıştır. IRCICA'nın, kurulduğu günden itibaren, Türk bilim tarihi ve özellikle Osmanlı dönemi bilimi konusunda entelektüel söylemi çok büyük ölçüde değiştirdiği şüphesizdir.

A Quarter-Century Contribution to the History of Science and Technology: Research Center for Islamic History, Art and Culture (IRCICA)

Zeynep DURUKAL

Abstract

Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA) is a non-profit institution which conducts research on, among others, the history of science, technology and medicine. The centre which was established in 1980 as a subsidiary institution of the Organization of the Islamic Conference (OIC) has its premises at the Yıldız Palace in Istanbul.

Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu who has been the Director General of the centre since its establishment, noted, as a historian of science, the developments as well as the shortages in the field of the history of science and technology in Turkey and thought that some of the needs might be met within the framework of IRCICA's mission. Thus, since 1985, research on the history of science and technology has gained a new direction and significance at IRCICA.

IRCICA organized many symposia and meetings on the history of science (in addition to those on history, culture and arts), took part in many activities in this field and produced important works. Thus, it has played a significant role in bringing the Ottoman/ Turkish science to the international community as a field of research in the history of science.

